

Василь
КРАС

*Потреба
під Кононопом*

Харків
«ФОЛІО»
2024

Цикл «НЕСКОРЕНІ»

*«Я знаю грамоту свободи —
її підписують мечі».*
Л. Костенко

*До 365-ї річниці славної перемоги
в Конотопській битві*

*«Згадай Полтавський бій, Батурин... —
Кровить відносин чорнотроп
під плач розбитої бандури.
Та був же й славний Конотоп!»*
О. Бородай

Розділ 1
ОБЛОГА КОНОТОПА

1

Невеликий загін із тринадцяти козаків, одного старця в дірявому балахоні, підперезаному помаранчевим шнурком і такою ж помаранчевою стрічкою, що обрамляла його чоло, а ще двох підлітків, — невпинно рухався полями Полтавщини. Поля змінювали ліси, потім знову поля. Попереду загону дивна трійця впадала у вічі. Велетень-козарлюга на баскому коні по центру, а по боках — козак зі смішними відстобурченими вухами й підстаркуватий дрібненький козачок, рот якого не закривався й на хвилюку.

— Пане Микито! Тее... того... як його... ще далеко до Полтави? — припинив свої вигадані розповіді Коржик.

— Та чи я знаю, — пробасив здоровань. — Краще в Остапа запитай.

— Тридцять верст до Полтави залишилося. Не більше, — поспішив із відповіддю Остап, не чекаючи ще одного запитання від набридливого Коржика.

— Панове-добродії! Погляньте на небо. Чи не гроза збирається?

Ван-Пей, який їхав позаду трійці поряд із Максимом Перепечаєм і Янеком Сулковським, давно помітив ознаки бурі.

— Стій! — наказав він на правах старшого в загоні за розпорядженням Тараса Завірюхи. — Усі до найближчого переліску! Буря почнеться за десять-двадцять хвилин.

Вершники з'їхали з ледь помітної дороги та спрямували коней до лісу. Оминули два столітні дуби, які лише оживали від зимового сну, і зупинилися поміж трьох верб, що вже щедро вкрилися яскравими зеленими листочками. Прив'язали коней. Миттю розгорнули три великі похідні намети й сховалися в них від бурі, яка ось-ось звалиться на землю.

А навколо травень крокує Полтавщиною. Весна вбрала природу в нові чисті одежини. Багато дерев встигли прорватися молодими зеленими листочками. Розфарбував травень природу яскравими кольорами. Цвіте весна навколо, а соловейко десь між вітами вже літо кличе. Дощик накрапає, хліба підіймає... Ось і перша гроза. Сонце померкло й сховалося за важкими хмарами. Небокрай світиться спалахами блискавиць. Здається, що ліс ціпеніє від страху. Поховалися звірі до барлогів та дупел, а птахи — до гнізд. Хрущі засмутилися, ховаючись під листям від зливи.

Весняна гроза не схожа на грозу влітку або восени. Миттю набігають хмари, і все навкруги темніє. Пронеслися громовиці, та й затихли десь за обрієм. А потім — усе затихає. Ні тобі грому, ні дощу, ні вітру...

— Панове-добродії, теє... того... як його, вже злива закінчилася. Та й грому немає, — повідомив Коржик, висуваючи голову з намету. — Виходьте на світ Божий помилуватися красою, — переступивши поріг, продовжив підстаркуватий козачок. Кілька крапель води впали йому прямо за комір. Коржик невдоволено скривився, потираючи зморшкуватими пальцями сорочку за головою. — А знаєте, панове-добродії, колись весною я потрапив у таку бурю... Я вам зараз розповім. Немовбито темна ніч миттю опустилася на землю. Чорною стіною насувалася на нас. Налетів такий шквальний вітер, що довелося мотузком прив'язувати себе до дерева. А потім...

— Пане Коржику! Досить уже розповідати вигадані історії. Ти завжди знаєш від краю і до краю, а що всередині — не знаєш, — примружив око Остап, аж відстовбурчене вухо заворушилося. — Ми добре знаємо, що ти неабиякий мастак

вигадувати різні історії. Ось приїдемо до Полтави, знайдеш вільні вуха — і розповідай хоч цілу ніч.

Козачок насупився й невдоволено засопів.

— Зараз потрібно вирішувати, чи згортати намети та їхати далі, а чи залишитися на ночівлю в цьому місці... Усе одно до Полтави сьогодні не доберемося. Я пропоную залишитися тут. Відпочинемо, а на світанку поїдемо, ще засвітла доберемося до міста.

З такою пропозицією Остапа погодилися всі. Ван-Пей розподілив обов'язки між козаками та визначив тих, хто й коли буде чатувати.

Максим і Янек пішли шукати сухі дрова для багаття.

Закипіла робота в невеличкому таборі. Зовсім скоро наваристий куліш булькав у похідному казані. Повечеряли й розбрелися по наметах на ночівлю. Янек почувався кепсько та швидко заснув, а Максим ще довго розмовляв із Ван-Пеєм, розпитуючи про се та про те. Старець із задоволенням розповідав, усміхаючись у рідку сиву борідку.

— Бай, Ван-Пей! А чому вороги приходять у наші землі? Чого їм не вистачає? У них своєї землі мало, і ніде жити?

Старець задумався, а Максим продовжив:

— Ось османи захопили всю Болгарію. Тепер говорять, що московити пішли великою війною на Україну... Що їм потрібно?..

— Як тобі відповісти, Максиме?..

Ван-Пей пильно поглянув на хлопця.

— Усякі є народи на землі. А людьми рухають різні помисли й бажання. Хтось бажає захопити весь світ і володарювати в ньому. Влада дуже розбещує людей, особливо безмірна влада. Ті, що стоять високо, не чують тих, що стоять внизу. У нашому несправедливому світі лише віра у справедливість дає надію. Але за справедливість потрібно боротися. Боронити своє і не зазіхати на чуже. Боронити свою землю, країну, близьких і рідних людей. Ти розумієш мене?

Тепер задумався Перепечай. Йому здавалося, що він розуміє, але за хвилину продовжив:

— Ваших батьків убили османи. Коли б це трапилося з моїми батьками, я б усе життя присвятив помсті.

— Так, Максиме, моїх батьків убили османи, а допомагали їм зрадники-болгари. Я довго повертався з Китаю, щоб залишок життя присвятити боротьбі з ворогами мого народу. Тяжко перебувати у скорботі, але вона не буде вічною. Ми всі прийшли від Бога. Наша помста — це наша честь...

Десь у глибині лісу пугукнула сова, і Ван-Пей замок. Мовчав і Перепечай.

— А ще — я знайшов гідного учня, якому бажаю передати всі свої знання й уміння. Я думав, що це буде болгарин, але доля розпорядилася по-іншому. Вона звела мене з тобою. Мій батько був урус, чому і їду до Конотопа. Я вже багато чого навчив тебе, але ще мине немало часу, поки ти повністю опануєш те, що вмю я.

Старець знову замислився, а Максим терпляче чекав, що скаже вчитель далі.

— Коли на твою землю приходять ворог — знищуй усіх і не думай про їхні долі. Ти захищаєш свою Батьківщину. Опинишся в чужих, ворожих краях — знищуй лише кровних ворогів. А такі в тебе будуть. Запамятай: у цьому світі шанують лише дві сили — шаблю і розум. Найгостріша шабля ще не перемогла розум.

— Бай, Ван-Пей! Я готовий поклястися, що все життя буду знищувати ворогів України та Болгарії.

— Учителю від учня жодні присягання не потрібні! На те він і вчитель, щоб побачити все у твоїх очах. Завтра я навчати тебе і Янека, як можна вбити людину лише пучком пальців. Це складна наука, але ти до неї вже готовий.

— Дякую вам, бай Ван-Пей! — по-болгарськи відповів Максим.

— А тепер — спати! Найкращий час для навчання — за годину до сходу сонця.

* * *

Яка тільки краса буває в Україні! Травень, неподалік від Полтави, рано-вранці, ще до сходу сонця. Від учорашньої

зливи не залишилося й сліду. Природа забуяла багатьма різнобарвними відтінками, серед яких домінував яскравий зелений колір.

На невеличкому узвишші, за пів версти від табору, зібralися троє людей. Сухоребрый старець у незмінному сірому балахоні, підперезаному помаранчевим шнурком, і двоє підлітків, майже рівних за зростом і статурою. Підлітки озброєні шаблями, притороченими до боків. Старець зброї не мав, якщо не рахувати бамбукову палицю завдовжки до сажня, з якою він майже ніколи не розлучався.

Янек Сулковський гарно виспався й почувався добре.

Старець поклав свою палицю на землю. Підлітки відстєбнули шаблі й поклали їх поряд із палицею.

— Почнімо! — запропонував Ван-Пей. — Спочатку медитація. Потім — розминка. Поверніться обличчям на схід сонця й повторюйте за мною: священна війна завжди буде нашою, а перемога — Божою! Повторюйте.

— Священна війна завжди буде нашою, а перемога — Божою! — в один голос вигукнули підлітки.

— Якщо в тебе є вороги, то вони рано чи пізно зроблять з тебе тигра!

— Якщо в тебе є вороги... — вторили хлопці.

— Зрада завжди гірша за всяку ворожнечу. Я завжди буду безжально викорінювати зраду!

— ...безжально викорінювати зраду!

— Нехай знають лисиці, що вони правлять доти, доки не прийшли леви! — суворо промовив Ван-Пей. — Леви повертаються.

— Леви повертаються!

— Леви повертаються!

Далі медитація відбувалася мовчки. Хлопці спокійно й упевнено повторювали рухи старця. На небі, десь на сході, почала загорятися вранішня зоря.

Потім розминка. Хлопці почервоніли. Ван-Пей вирішив, що досить, і підкликав хлопців ближче до себе.

— А тепер, — повідомив підліткам старець, — як і обіцяв, буду навчати, як можна вбити лише трьома пальцями, зібра-

ними в пучок. Запам'ятайте: навчити можна лише тих, хто ніколи не буде зловживати таким умінням. Воно лише для захисту власного життя. Ви готові?

— Так, учителю! — в один голос відповіли Янек і Максим.

— У кожної людини на шиї є вразливе місце. Направивши енергію в кінчики пальців, зібраних у пучок, потрібно вдарити саме в це місце. Людина втратить здатність рухатись і впаде в безпам'ятство. Вона помре, якщо її не привести до тями. Привести її до тями можна тим самим способом, знов ударивши в те саме місце. На собі показую, а ви уважно дивіться. Неточний удар не призведе до бажаного результату.

Старець розсунув поли свого сірого балахону, щоб хлопцям було краще видно, і тикнув пальцем у місце на худій шиї.

— Бачите? — запитально поглянув на підлітків.

— Бачу, — першим відповів Максим.

— А ти, Янеку?

— І я бачу, бай Ван-Пей.

— Тоді потрібно бити саме в це місце, а бити потрібно ось так...

Старець не встиг договорити. З-за пагорба раптом вискочили близько тридцяти озброєних чоловіків. Першого погляду на них вистачило, щоб зрозуміти, що ці люди збираються напасти на табір.

«Бозна-звідки вони тут взялися, — майнула думка в голові Максима Перепечая. — Мабуть, вислідили наш загін ще звечора й вирішили напасти рано-вранці, коли люди міцно сплять. Їх понад тридцять, а нас значно менше. Вони, певно, гадають, що легко розправляться з нами».

Ван-Пей миттю оцінив ситуацію. Підхопив із землі бамбукову палицю, кинув Максиму та Янеку шаблю і ятаган.

— Хлопці! Негайно біжіть у табір! Попередьте наших про небезпеку, а я затримаю нападників.

— Янеку! Біжи один! Я залишуся з учителем!

— Я теж не залишу вас!

— Біжи! — беззаперечним тоном повелів старець. — А ти, Максиме, будь за моєю спиною. Я сам легко справлюся з добрим десятком таких розбійників.

Янек Сулковський прожогом побіг до табору. Максим Перепечай вихопив ятаган, який йому колись подарував башчавуш Рафід. Кинув піхви на землю і став поряд з Ван-Пеєм.

Між тим зграя дейнек поспішно наближалася. Уже було помітно їхній брудний одяг і криві посмішки на обличчях. Попереду біг високий худорлявий чоловік, який тримав пістоль у правій руці. Інші розбійники вогнепальної зброї не мали. У руках лише шаблі, а в декого навіть вила й сокири. Харцизяки давно запримітили старця в сірому балахоні, а поряд із ним — підлітка років чотирнадцяти.

— Свириде! — на ходу крикнув худорлявий, гарно вдягнений чоловік, мабуть, отаман розбійників. — Візьми трьох людей і затримай старця і хлопця! Усі інші — за мною, до табору. Розправимося з ними, поки сплять.

Четверо людей відірвалися від основного гурту й побігли до Ван-Пея і Максима. Старець сміливо пішов назустріч. Перепечай — за ним. Старець бажав дістати бамбуковою палицею отамана харцизяк, та не встиг. Той лише криво всміхнувся, але зупинятися не став. Основна ватага лотрів пронеслася повз них. Четверо розбійників півколом оточили Ван-Пея і Максима. За помахом руки старшого — мабуть, того, що назвали Свиридом — зупинилися.

— Хто такі? Що робите тут ні світ ні зоря? Нормальні люди мають спати о цій порі.

Ван-Пей покрутив головою, а рукою показав на рот і вуха: мовляв, глухонімий я, нічого не чую і нічого не говорю.

— А ти, хлопче, що скажеш? Що тут робите? Звідки в тебе така гарна шабелька? На турецьку схожа. Віддай її мені. Тобі ще рано ходити з такою шабелькою.

— Я не віддаю свою зброю розбійникам! Прийди й візьми...

— Хе-хе-хе... — розсміявся Свирид. — Собачатку, що ти там дзявкнуло?

Він ступив кілька кроків і підійшов упритул до Ван-Пея. У правій руці тримав шаблю, а лівою зробив спробу відсу-

нути старця вбік, щоб наблизитися до Максима. Раптом відбулося неймовірне. Старець зробив кілька рухів. Шабля дивним чином вилетіла з руки лотра, а якась нібито невідома сила підкинула тіло розбійника вгору. Він кілька разів перекрутився в повітрі й упав позаду старця майже до самих ніг Перепечая. Водночас боляче вдарився головою об трухлявий пеньок. Тут же підхопився на ноги й дістав з-за пояса кинджал. Умить замахнувся ним на хлопця. Та Максим був наготові. Він зробив кульбіт і опинився збоку від розбійника. Тієї ж миті ударив ятаганом по руці із занесеним кинджалом. Харцизяка заревів від болю й випустив ніж. За першим ударом Максим відразу ж завдав другого. Лезо ятагана розпанахало горло розбійнику. Він обома руками схопився за шию. Третім ударом Перепечай добив харцизяку.

— Молодець! — крикнув йому Ван-Пей.

За мить на старця водночас налетіли троє розбійників. Як блискавка, замиготіла бамбукова палиця в руках старця. Через хвилину лотри лежали на траві мертвими.

— Не гаймо часу, Максиме! Уперед, до табору, на підмогу нашим!

* * *

Янек поспішав. Біг так швидко, як тільки міг. Назад не озирався. Серце шалено калатало у грудях, а в думках карав себе за те, що залишив Максима та Ван-Пея самих із цілою зграєю розбійників. «Матка Боска! Дай їм протриматися, поки я приведу підмогу. Ніколи б я їх не залишив, але ж учитель наказав».

Попереду помітив чатового, який сидів під самотньою тополею і сторожко водив очима навкруги. Чатовий теж помітив хлопця, що так швидко біг до наметів, у яких спали козаки. Підвівся й пішов назустріч хлопцю. Ще здалеку крикнув:

— Що трапилося, Янеку? Чому так швидко біжиш? Чи ба не куцак за тобою женеться?

— Негайно труби тривогу! Лотри хочуть напасти на наш табір! Їх понад тридцять, — ледь переводячи подих, викрикнув Сулковський.

Козак поглянув у тому напрямку, звідки біг хлопець, і помітив чималу ватагу людей, що швидко наближалася. Дістав сурму з-під поли каптана. Уранішню тишу порушили звуки, які сповіщали, що наближається ворог.

Разом вони побігли до табору. Не добігши кілька кроків, Янек помітив, що з наметів, як ошпарені, вискакують козаки й хапають зброю. Остап і кілька козаків відразу ж скочили на коней, а здоровань-козарлюга Микита підняв із землі великого дрючка. Коржик виглядав здивованим, смішно водив головою на худій шиї.

— Янеку, теє... того... як його... Що сталося?

— Лотри хочуть на нас напасти. Їх понад тридцять. Ван-Пей і Максим залишилися позаду. Учителю сказав, що затримують розбійників.

Коржик спробував дістати з піхов свою шаблю. Лише із третьої спроби висмикнув її та зайняв грізну позу.

Козаки згуртувалися для оборони. Вони вже добре бачили натовп озброєних людей, який неспинно наближався. Янек устиг заскочити до свого шатра, повернувся з пістолем. Вискочив і сховався за найближчою вербою. У цей час розбійники колом оточили табір. Високий худорлявий чоловік, ховаючись за деревом, голосно крикнув:

— Здавайтеся, якщо хочете залишитися живими! Віддайте нам коней, зброю, гроші — і ми вас відпустимо на всі чотири боки!

— Пся кров! Иди ти до дзяблів, харцизяка нещасний! — висунув з-за верби голову Сулковський. — Наша честь не є предметом торгу! Вовки нападають першими!

Тієї ж миті він прицілився й вистрілив у отамана розбійників. Куля цвяхнула поряд із високим і потрапила просто у груди одному з лотрів позаду нього. Він необачно висунувся з-за дерева й поплатився життям. Високий негайно вистрілив у відповідь, але цілив не в Янека, який устиг сховати голову за стовбуром верби, а в найближчого козака. Куля

влучила йому прямо в серце. Відразу ж, помахом руки, високий наказав атакувати. Розпочалася кровава рубка. Навстріч розбійникам вирвалися здоровань-козарлюга Микита і Янек Сулковський. Першим же ударом дрючка Микита звалив на землю трьох нападників. Наступним — ще двох. На Сулковського налетів якийсь голодранець із кривою татарською шаблею в руці. Янек управно відбив кілька ударів. Помітивши помилку розбійника, швидко простромив йому груди своєю карабелею. Не встиг він розправитися з одним нападником, як на нього налетіли ще двоє. Сулковський ледь устигав відбивати удари. Раптом до лав розбійників вривався верхівець. Кінь грудьми повалив на землю двох лотрів, ще з двома розправився Остап. Кивнув Янеку і знову ринув у бій.

Несолодко дісталосся Коржику. На нього напав управний вояка, який уміло орудував шаблею. Коржик відбив один удар. Позадкував, перечепився й упав. Розбійник метнувся прикінчити Коржика. Микита вчасно помітив загрозу, що нависла над його другом. Він вихопив ніж, сильно розмахнувся й кинув його. Ніж по саме руків'я встромився у спину лотра. Той похитнувся на ослаблених ногах, шабля випала з руки. Коржик підвівся, кількома ударами прикінчив харцизяку.

— Це тобі відплата за розбій, тее... того... як його... Щасливої дороги до пекла!

Коржик піднявся у власних очах і знову ринув у бій.

Навколо брязкіт шабель, крики поранених, поодинокі постріли з пістолів. Десятка півтора мертвих розбійників лежали на землі, але їх було ще занадто багато. Ось Остап прикінчив одного. Ще одного прикінчив Микита. Отаман розбійників устиг зарядити пістоль. Пострілом майже впридул, убив борзнянського козака.

У розпалі битви ніхто не помітив, як позаду розбійників з'явилися Ван-Пей і Максим Перепечай.

— Я буду валити їх на землю, а ти миттю добивай! І далеко не відходь від мене, — крикнув старець хлопцю.

Вихром, як шквальний вітер під час бурі, вони налетіли на лотрів із тилу. Ван-Пей попереду. Максим не відставав.

Старець відразу звалив на землю одного ударом палиці, а Перепечай миттю встромив йому в груди ятаган. Така ж доля чекала ще на одного розбійника. У лавах нападників з'явилися перші ознаки паніки. Козаки — навпаки, підбадьорилися. Помітивши підмогу, почали рубатися з новим завзяттям.

Доля звела Янека з отаманом лотрів. Більш прудкий — він уникав ударів розбійника. Кінцем шаблі зачепив руку отамана, але й той дотягнувся вістрям до ноги Янека. Сулковський відчув, як щось гаряче поплигло по нозі. Нога ослабла, хлопець упав. Харцизяка метнувся добити хлопця. У повітрі майнув сірий балахон. Один удар палицею — і шабля вирвалася з руки лотра. За першим ударом — удар пучком пальців у шию. Харцизяка, як сніп, повалився на траву.

А далі почалася розправа над залишками розбійників. Лише трьом-чотирьом удалося уникнути смерті. Вони кинули зброю і щодуху побігли, щоб заховатися в лісі.

Ван-Пей дістав із кишені свого балахона якусь мазь, перев'язав рану на нозі Сулковського. Підійшов Максим. Побратими міцно обійнялися.

— Ми ніколи не зрадимо один одного й наше братерство, — прошепотів Перепечай на вухо Янеку.

— Ніколи! Матка Боска тому свідок. Поклялися й побраталися ще тоді, коли були бранцями татарського мурзи Тахтара.

Вони знову обійнялися.

«Вовченята стають вовками», — подумав Ван-Пей, кивком голови привітав побратимів.

Усі друзі зібралися до купи й раділи такій славній перемозі над розбійниками. До радості підмішувався біль утрати. Двоє козаків Борзнянської сотні загинули в цьому бою, але всі добре розуміли, що в жорстоких битвах втрат не уникнути.

Ван-Пей підійшов до отамана розбійників. Він лежав на землі й не подавав ніяких ознак життя. Старець нахилився, ударив зібраними в пучок пальцями по горлу. Через хвилину лотр зіпнув, розплющив очі. Ще через хвилину його погляд

став осмисленим. Та коли несподівано помітив поряд із собою стільки козаків — смертельний жах спотворив його обличчя. Він миттю схопився на ноги, намагаючись утекти. Та ба. Його враз схопили двоє запорожців, закрутили руки за спину.

— Ну що, харцизяко, очунав? — спитав після довгої паузи Микита, підсунув здоровенний кулак просто під носа отаману розбійників.

— Братчики... братчики — не вбивайте, — ледь чутно белькотів лотр. — Я відкуплюся... У мене в Полтаві багато золота.

— Дідько лисий тобі братчик! — суворо мовив Остап. Його обличчя гидливо скривилося.

— Нам твоє золото не потрібне. За що вбив двох наших козаків і Янека поранив?

Розбійник понуро втупив погляд у землю. Перед тим його темні очі блиснули злим вогнем.

До полоненого підійшов Коржик. Довго розглядав його.

— Панове-добродії! Та це ж Петро Мазниця! Оце тобі й на... Два роки тому ми вже зустрічалися.

Очі отамана забігали. Він нібито намагався згадати, де міг бачити цього підстаркуватого козачка.

— Теє... того... як його, не пам'ятаєш мене?

— Пан помиляється. Я — не Петро Мазниця. Я не знаю, про кого ти говориш.

— Не бреш! — визвірився Коржик. — Цей розбійник прислужував Загорульку. Панове-добродії, два роки тому він ледь не вбив нашого Тараса Завірюху на базарі в Лубнах. Та пан Кремень устиг вистрілити першим. Куля тоді покалічила праву руку цьому розбійнику.

Усі здивовано слухали Коржика. Гнівню поглядали на Мазницю. На мить запанувала тиша.

— Покажіть його праву руку! — наказав Ван-Пей запорожцям, що тримали злодіяку.

Козак, міцно тримаючи руку Мазниці, повернув її й показав присутнім. На ній були чітко помітні сліди від поранення.

Зміст

<i>Розділ 1. Облога Конотопа</i>	4
<i>Розділ 2. Московія</i>	122
<i>Розділ 3. Не пощербилась шаблі</i>	216
<i>Розділ 4. Потреба під Конотопом</i>	291
Замість епілогу	375
Пояснення застарілих і маловживаних слів, власних назв та імен.	376